

PALINDROOMIDEST, AGA ENNEKÕIKE TÄHTVORMELITEST

Mare Kõiva

Vana islandi muistendi järgi hakanud ruunimeistri õpilane kord õpetaja kodust ära olles ruunikirju lugema. Õnnetuseks tulnud kohale vaimolendeid, kellega õpilane kuidagi hakkama ei saanud. Selle, meilgi tuntud, ehk küll siinmail palju hiljem levima hakanud muistendi kaudu jõuame tähtvormelitega seotud uskumusteni. Eestis satub õpilane omapead lugema suurt nõiduseraamatut, enamasti seitsmendat Moosese raamatut. Need on vana pärimuse piirimaad, mis kõnelevad aegadest, mil teatavad oskused, sealhulgas kiri, märgid ja mitmed muistsed lood, kuulusid valitutele avatud teadmiste hulka. Ilmikud neid ei tundnud, või kui kasutasid neid, jäljendades oskajaid, siis eksisid reeglite vastu ja põhjustasid segadust ning kaost.

Artikkel põhineb Eesti Rahvaluule Arhiivi kogutud loitsudel ning seab eesmärgiks ühe vana ja väheldase loitsurühma kirjeldamise. Tähtvormelitest olgu siinkohal nimetatud tähtedest koostatud või tähelühenditel rajanevaid loitse, palindroome ja muid tähemüstikaga seotud vormeleid ning samuti nõidussõna funktsioonis kasutatud nimesid. Üldiselt on see algupäralt vana kindlapiirilise loitsurühm siinsesse kultuuriregiooni jõudnud suhteliselt hilja. Suur osa vormelitest on otse või kaudselt seotud kabalistikaga, millega nad olid geneetiliselt seotud ja mille vahendusel levisid. Eestisse liikusid tähtvormelid sekundaarsete käsikirjade kaudu, otseselt kabalistika tundjaid vaevalt maa-arstide-loitsijate hulgas oli, ka nimedele ei omistatud salateadusele vastavaid tähendusi ega väärtust.

Tähtvormeleid on iseseisva loitsude alaliigina eristanud mitmed nõidussõnauurijad. Läti nõidussõnade uurija Karlis Straubergs on tähtvormeleid nimetanud kabalistlikeks tekstideks (Straubergs 1939, 270 jj.). Veel on liiginimena kasutatud ühe levinuma loitsu nimetust – *abrakadabra* (Astahhova 1928, 50 jj.; Poznanski

1917, 58 jj.; Peskov 1977, 38; Gagulašvili 1983, 104 jj.). Üldkeeles on see sõna aja jooksul laienenud tundmatu ja arusaamatu, mõistetamatu üldnimetuseks.

Peale otseselt tähemaagial põhinevate loitsude on osa uurijaid sellesse alarühma paigutanud muidki vormeleid, näiteks enamasti emakeelseid, kuid semantikalt ja teksti loogikalt esmapilgul arusaamatuks jäävaid loitse, nagu “Koer on valge, kass hall – kõik üks ussisugu” (Peskov 1977, 38), samuti loitse, mille tekstis kasutatakse võõrkeelseid sõnu või nende moonutusi (Gagulašvili 1983, 105).

Siinkohal pole tähtvormelite hulka arvatud siiski muud kui eespool lubatud, moondunud sõnavorme sisaldavad loitsud ning tervikuna võõrkeelsed loitsud on liigitatud muude vormitunnuste järgi ega tule lähemalt jutuks.

Tähtvormelite põhilised liigid

Nagu öeldud, moodustavad tähtvormelitest suurema osa nn. tähekvadraadid, on nendena siis kasutatud vokaale, konsonante või tähti, mis võivad, kuid ei pruugi moodustada mingi tähendusliku sõna. Siia hulka on arvatud veel palvetest loodud tähtlühendid, spetsiaalseist tähenduseta nõidussõnadest komponeeritud loitsud ja sakraalsed nimed. Teatud määral on neile kõigile tunnuslik, et lisaks lineaarsele kirjutusviisile üritati sagedasti teksti teataval viisil graafiliselt kujundada, eeskätt kujundati neist ringe, kvadrate, labürinte, päikese kujundit jms.; otse tekstile lisati või selle peale kirjutati maagilisi märke, joonistati silmuseid ja piirati teksti ringidega.

Põhimõtteliselt kvadraadid on **palindroomid** ehk vormelid, mida ükskõik kust lugema hakates saab alati sama sõna. See on mõisteline suletud ring, omalaadne igiliikur, mille igal üksikul tähel ja sõnal võib taas olla omaette tähendus ning mille korduvus ja ühesugusus tagab iseenesest loitsu väe. Enamasti kirjutati loitsimise käigus üks palindroom, kuid vahel on neid kirjutatud kõrvuti või üksteise alla peegelpilti maagilistel kaalutlustel ning loitsu vägevuse suurendamiseks.

Eesti levinuim palindroom *sator* on omasuguste hulgas üks vanemaid ja tuntumaid. *Satorit* on tõlgendatud kui vormelit, mis põhineb mängul pühade nime-dega (Seligmann 1910, 300), kui maagilist tähestikukvadraati (Dornseiff 1985), kui ladinakeelset sententsi (Eisen 1934). *Sator*-vormelit on leitud kopti papüüruskäsitest, keskajal on seda kasutanud islamiusulised ja kabalistid (Dornseiff 1985, 79). Euroopa loitsutraditsioonis oli ta hästi kodunenud, mõjusa vormi ning funktsiooni olulisuse tõttu on seda korduvalt avaldatud erinevates esoteerilistes käsitestides. 18. sajandil, vormeli hiilgeaegadel, kinnitati laudadele, savitahvlitele või -taldrikutele kirjutatud loits maja- ja kõrvalhoonete seintele või visati suurte põlengute ja sõdade aegu tulekahju ennetamiseks ning tõrjumiseks tulle.

Eesti keel ei soosi üldiselt palindroomide loomist, mistõttu kolmesõnalise *aias sadas saia* kõrvale pole midagi originaalset asetada. Peale loitsude pole rahvatraditsiooniski ei sõnadest koostatud ega lühendeil rajanevaid palindroome. Sator-vormel oli tuntud sisuliselt kogu maal, arhiivianndmed puuduvad suuremast osast Põhja- ja Lääne-Eestist, kuid see on seotud pigem kogumistöö hõredusega, kui teksti võõrusega.

Sator-sõnu kirjutati Eestis harilikult kvadraadina, tarvitades majuskleid ja eristades tähti üksteisest vahemärkidega.

SATOR
AREPO
TENET
OPERA
ROTAS

Kasutati ka minusklitega kirjutatud kvadraate ning majuskleid ja minuskleid vaheldumisi või segiläbi (Eisen 1934, 89). Tavaliselt kirjutati arstimisriituse tarvis üks vormel, kuid mõnikord kirjutati kaks loitsu kõrvuti, millest teine kirjutati peegelpildis esimese kõrvale või vastu. Vormelite peegelpildis kirjutamist on enim seostatud kaudse püüdega mõjutada haigusdeemonit, sundida tedagi pahu-pidi olekusse või lahkuma (Dornseiff 1985, 56).

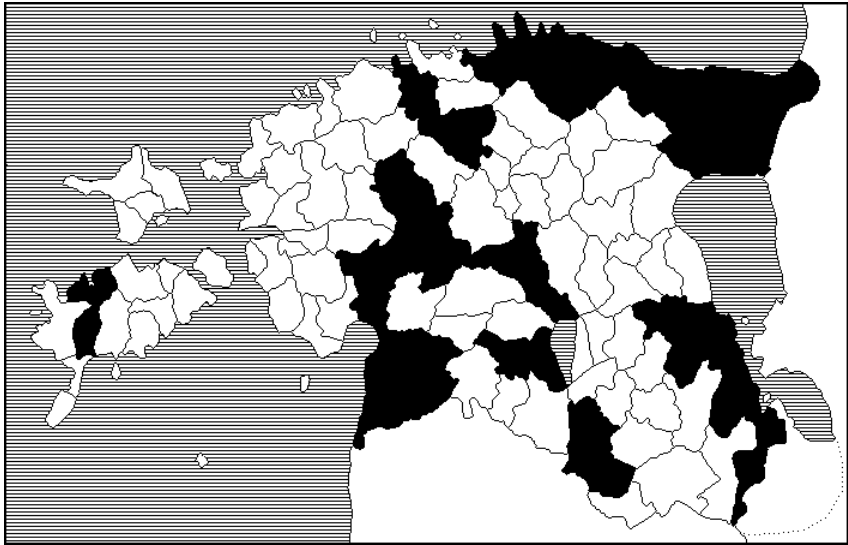
SADOR RODAS
ARPOT DOPRA
TENET TENET
OPRAT TAPRO

ROTAS SATOR (E 9175 (19) < Viljandi khk., Vana-Tänasilma – J. Jaanson (1894))

Sellisele nõiduskvadraadina kirjutatud loitsule võidi igasse nelja külge kirju-

Joonis 1. Roosipaber. H I 7, 382 (7) < Viljandi khk. – A. Suurkask (1895).

Kaart 1. *Sator*-vormeli levik Eestis.

tada kas spetsiaalseid tähenduseta nõidussõnu või näiteks mõni vormeli *rosa pilla* versioonidest, mistõttu tekkinud kujund meenutas kohmakat risti, mis on vanu tähtvormelite kirjutusviise. Nii oli tavaks kirjutada Kristuse nime lühendit INRI jm. Ristikujuliselt kirjutatud vormeli kõrval kuulub juba antiikajal levinud vanemate tavade hulka vormeli ringina kirjutamine või siis ringiga piiramine. Alternatiivselt võidi vormelit kirjutada lihtsalt tähtede jadana (H I 7, 265 < Viljandi – A. Suurkask (1895).

Euroopa traditsioonis peletati *sator*-vormeliga peamiselt tulekahju, Eestis oli see tuntuim roosiloits, mida kasutati veel marutaudi ja hoopis harvem tulekahju vastu. Üksikteatel on meil seda kasutatud jahimaagias, saksasõnadena, luuvalu, ussihammustuse, paisete ja hambavalu vastu ning verejooksu sulgemiseks. Polüfunktsionaalsus on eeskätt teatavate vanade loitsude eelis, mis on oma kasutusalt universaalsed või on laiendanud seda ajapikku.

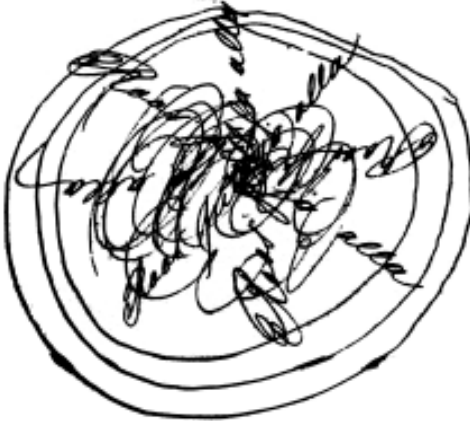
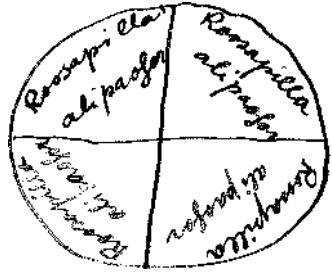
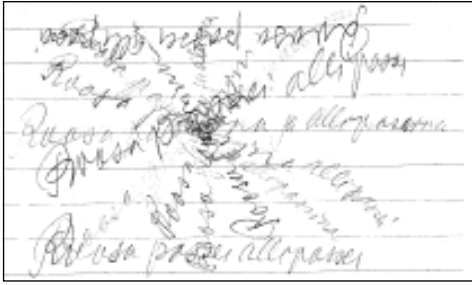
Vanade vormelite tunnuseks näib olevat võime liita endaga teisi loitse, moodustada nendega pikemaid keerukaid tervikuid. Valdavalt kasutati *sator*-vormelit üksinda, ent ta võis liituda muudegi, oma vormilt hoopis erinevate nõidussõnadega. Tervikloitsu moodustasid kas omavahel liitunud tähtvormelid (T), legendilised loitsud (L) ja tähtvormelid, tähtvormelid ning piiblitaustalised lühivormelid (LÜ), palve- või lauluraamatukatkendid (P) ja tähtvormelid, tähtvormelid ja lühiloitsud (LÜ) ning harva tähtvormelid ning regivärsi (RL) vormis nõidus-

sõnad. Kontamineeruda võisid kaks kuni neli iseseisvat loitsu, millele tõenäoliselt lisandus veelgi osiseid alustus- või kinnitusloitsudena. Sellistest kontaminatsioonidest nimetatagu “Maks, Paks” + “Sator” + “Mene, tekel” ehk T+T+T; “Kolm sõsarat tuld kustutamas” + “Sator” ehk L+T; “Sator” + “Mene, tekel” + “Kui Jeesust risti naelati” + “Kõik kallis hingeõnnistus” ehk T+T+L+P; “Sator” + “Page, valu” ehk T+LÜ; “Sator” + “Kolmainsa nimel” + “Sator” + “Rosa pilla” ehk T+LÜ+T+T; “Sator” + “Saks isane, saks emane” ehk T+RL; “Sator” + “Rosa pilla” ehk T+T; “Sator” + “Rosa pilla” ehk T + T. Liitloitsu osad kuuluvad üldiselt kas kirjalike loitsude hulka (“Mene, tekel”, “Rosa pilla”) või siis liideti kirjalikult tarvitatud osaga nii loetavaid kui kirjutatavaid loitse. Ent sellest lähemalt esitustavade juures. Vormelis on varianditi tähti vahelt ära jäänud või asendatud, kuid nähtavasti takistas palindroomi kokkuseadmise sundus suuremate kõrvalekallete teket.

Teine levinum palindroom on *rosa pilla* ehk täispikkuses kirjutatuna *rosabillaallibator*. Selle vormeli kirjutusviis ning väliskuju varieerub enam kui *satoril*. Järjestikku kirjutatuna on see puhtakujuline palindroom, ent sageli kirjutati vormel kahe sõna kaupa – niisiis jällegi kvadraadina – üksteise alla kahte, kolme või nelja ritta, ringina, üksteisest kuue- või kaheksahaaralisena läbi, misjuures tekst piirati ühe või mitme ringiga – käibisid põhilised maagilise teksti kirjutamise võimalused, mida kohtame näiteks juba vanades kopti käsikirjades. Harukorral on kirjutatud n-ö. poolitatud ehk kaks pluss kahest sõnast koosnevat vormelit kolm korda üksteise alla kvadraati. Vormel kontamineerus paari teise tähtvormeliga, eeskätt *satori* ning *sieht stietsiga* ning seda kasutati peamiselt roosi ravimiseks. Teksti varieerumine näib tulenevat esmajoones püüdest mugandada arusaamatuid võõraid sõnu emakeelseile sarnasteks ning võimalikult mõiste-

Joonis 2. ERM 95 <Puhja khk., Konguta v., Vaevatare – M. Ütt <Anu Mathiesen (?).

Joonis 3 (üleval vasakul). ERA II 208, 369/70 (25) < Torma khk., Laius-Tähkvere v. – P. Tammeppu (1938).

Joonis 4 (üleval paremal). ERA II 123, 513 (9) < Tarvastu khk. ja v., Veneküla – A. Köögardal (1936).

Joonis 5 (all). H II 33, 367 (1) < Kodavere khk. – J. Moisa (1889).

tavaiks, mõnel juhul tundub vormelil uuema laulu rütmi mõju, vahel on vahetatud lihtsalt tähti välja. Olgu siinkohal näitena esitatud vormeli varieerumisvõimalusi: roosaprilla; roosa lilla alli karva; roosa prilla, hallipea sorr; roosa prilla aabassoora; roosa palla, vaasa alla; roos pill alla; roos pill ja alla; rõssa, pella, pastor; ai lilla, roosapilla; aali roosa, roosa piire aita sina; roosa alla; roosa pilla, alla roosa; rossi lilla alli passo vatta; roosavilla allivasoor; roos ramp; roosa pilla, alla passa; alepasuur; TALPZOR ROSZPLAT.

Peale tähtvormelite (T + T) võis põhivormelile liituda populaarseid lühitõrjevormeleid (T + LÜ), nagu *Kao kui vanakuu taevast; Kust oled tulnud, sinna mine!; Mine välja! Isa poja ja pühavaimu nimel, alla roosa, aamen; aita sina, ei aita mina*, kuid ka pikemaid ning eepilisele loitsule lähedasi tekste (T + J):

Meie issand Jeesus Kristus.

Mine välja!

Mine välja lõuna ajal kolmapäeval Liisa Antoni seest!

Aamen! (RKM II 364, 22 (20) < Tarvastu – A. Vissel < J. Utsu ümberkirjutus Mai Aurult (1981)).

Liideti ka sõimuvormelit ja lühiloitse, nagu:

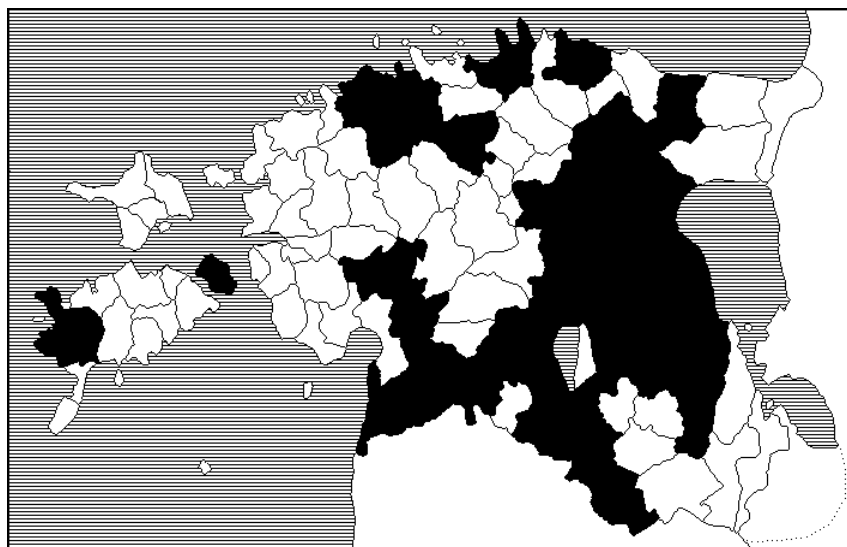
Reo, reo roospila! Mina panen sind kinni! Jumala see Issa, Poja ja Pühavaimu nimel või koguni regivärsi suunas hoiduvaid algselt paise ja nahahaiguste tõrjesõnu (T+RL):

[---]

*Kui haige, siis alane,
kui paiste siis parane!*

Alt juureta, pealt ladvata

kes ihu peale puhtaks. (E 59165 < Kodavere khk., Alatskivi v. – A. Mäetamm < Karl Pärn (1921)).

Kaart 2. Vormeli *rosa pilla* levik.

Palindroomidest tuntu Eestis veel *amor*-sõnu, millele ei õnnestunud leida paralleele mujalt kui Baltikumist, ent mis olid tõenäoliselt laiemaltki tuntud.

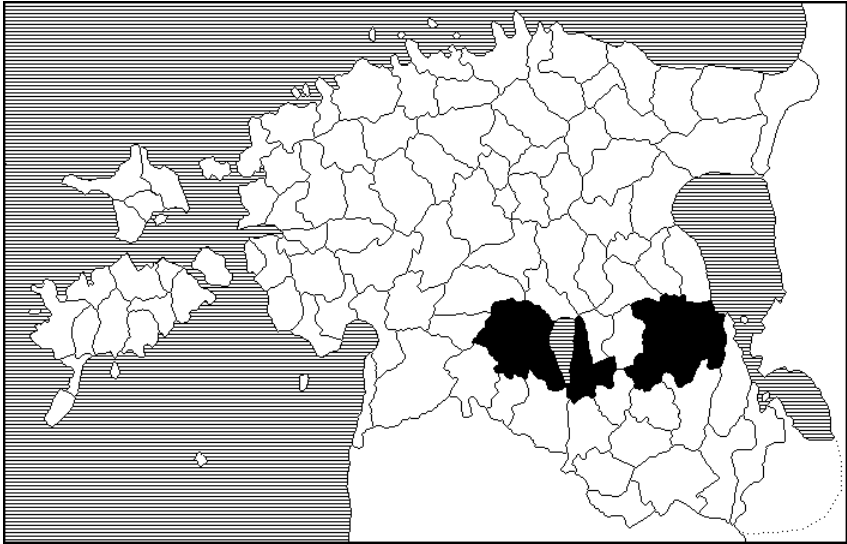
A+M+O+R

M+I+L+O

O+L+I+M

R+O+M+A (E 9174 (17) < Viljandi khk., Vana-Tänasilma).

Vormelit on kirjutatud üles kitsalt alalt Tartu- ja Viljandimaal ning seda on tarvitatud marutaudi vastu, üksikteateil roosi ja luuvalu arstimisel ning armumaagias. Võimalik, et viimase rakendusala juures mõjus kaasa sõna *amor* tähendus. Lätis on nimetatud vormelit kasutatud roosi arstimiseks (Straubergs 1939, 274). *Amor-milo* ei liitunud teiste loitsutüüpidega.

Kaart 3. *Amor-milo* levik.

Tähtkombinatsioonidest kasutati veel **konsonantühendeid** või **konsonantidest koosnevaid kvadrate** nagu *t:b:t:f* roosi tõrjeks ja sünnituse juures ning *XXX* karjanduses. Ühe sellisena olgu siin esitatud roosisõnad:

t:b:t:f

t:d:t:t

Tr: t:b:t: g:

T:z:t:t:Tr:

t:b:t:d:t

A:f:M:t: (SKS, Niemi II Nr. 1103 < Kärla – Th. Sömer < Kustaf Pool (1898?)).

Kasvavaid kvadrate pole ei eesti ega läänemeresoome pärimuses ning **ahenevatest kvadraatidest** ehk loitsudest, milles vähendati tähti iga juurdekirjutava reaga, tunti meil vaid *abrakadabrat*. Vanim teade selle kohta pärineb Quintus Serenus Sammonicuselt aastast 200. Sedagi loitsu on tõlgendatud kui jumala pühast nimest (seitsmetäheline *Abraxas*, mille summa on 365 ehk päevade arv aastas) tulenevat vormelit (Wuttke 1925, 181; Seligmann 1910, 299). *Abraxas* on paljudel rahvastel tuntud iseseisva loitsuna. Seletustest mainitagu veel heebrea keelest lähtuvat “Isa, poeg ja pühavaim” (ab – isa, ben – poeg, ruach – vaim) ning väljendit “Võta ära” (Hndb I 1698), mis viitavat tähtede järkjärgulisele vähenemisele kvadraadis.

Terviktähestiku tundmine ja kirjutamine oli isenesest vanul limiteeritud kirjaoskusega ajul valitute oskus, tähestik ise maagilise väega, mistõttu F. Dornseiff

on *abrakadabrat* tõlgendanud kui maagilist tähestikku (Dornseiff 1985, 64). Muudest tuntumatest seostustest viidakem siinkohal seitsme tähega (planeediga) amuleti kirja tõlgendusele, mida on seostatud *Abraxase*, hellenistlike nõidusvormelite ja *Tetragrammatoni* vahendusel neliarvuga ('Iaw Abrac ehk Abrac ehk abra = arba), jumalat tähistava mänguga.

Euroopas kasutati *abrakadabrat* palaviku ja hambavalu vastu ning haavade parandamisel, samuti võitegemisel. Eestis oli see arstimisloitsu funktsioonis maru- taudi ja halltõve ning ainukordse teate järgi nari (ehk randmeliigese põletiku) tõrjumiseks. Sõnad olid tuntud suhteliselt kitsal alal (Tartu-, Viljandi- ja Pärnumaa), tekstid ja nende graafiline lahendus varieerusid: *abrakadabra* esineb kujul *abrakadabra*, *ababatabrb*, *abrankobo*, *abmatater*, *abravilabra*, või ka *abra vilabra*, *apra vilabra*, *abra sadabra*. Ahenevad kvadraadid põhinevad haiguse hääbumise ja kadumise kujutelmal ning nende graafiliseks kujundamiseks oli küllalt erinevaid võimalusi. Tähekvadraadi kirjutamiskuju variatsioonidest nime- tagem kahte kõrvutist vormelit, millest vasakpoolses tähtede arv kahanes ning parempoolses kasvas, mistõttu moodustus tasakaalustatud loits. Taas kasutati ka teist peegelduse liiki – vormelit võidi pärast seda, kui ta oli kahanenud ühetähe- liseks, hakata uuesti ühest tähest tervikuks kasvatama. Selgi juhul moodustus tasakaalustatud loits, mis põhines kujutelmal peapeale pööratud haigusest. Sõna *abrakadabra* võis olla jagatud kaheks võrdseks rühmaks, parempoolsesse rühma võis kuuluda vähem tähti. Juhul, kui sõna oli jagatud kaheks osaks, kirjutati Eestis mõlemaid pooli ühtlaselt kahanevana või säilitati esmalt vasakpoolne osa muutumatuna, kahandades parempoolset vormeli osa, mille lõppemise järel hakati kahandama vasakpoolset osa. Kahandati eranditult ainult paremalt. Näiteks läti ja vene traditsioonis toimus ahendamine vasakult küljelt, või kui paremalt, siis oli tekst kirjutatud tipul seisva püramiidina (Straubergs 1939, 272 jj.). Vormel kirjutati paberile või leivale ja anti haigele sisse.

Hallitõbe sõna.

Abra Catabra

Abra Catabr

Abra Catab

Abra Cata

Abra Cat

Abra Ca

Abrac

Abra

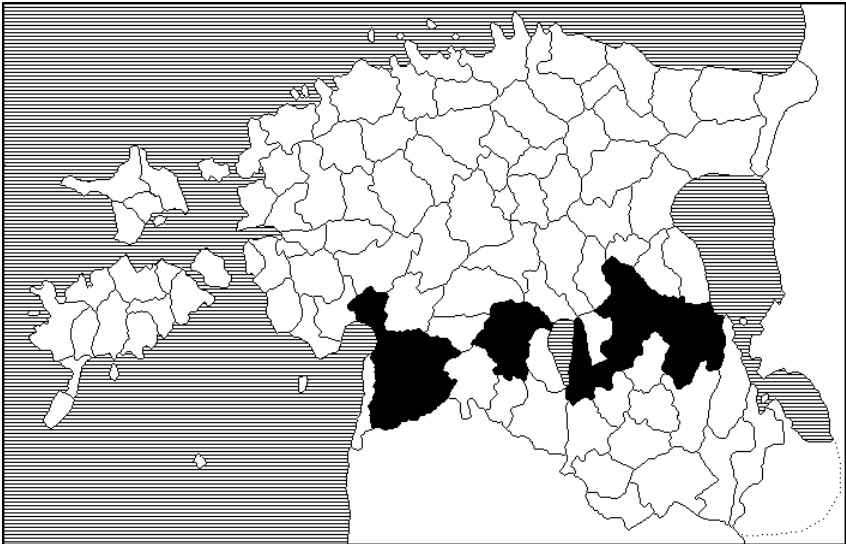
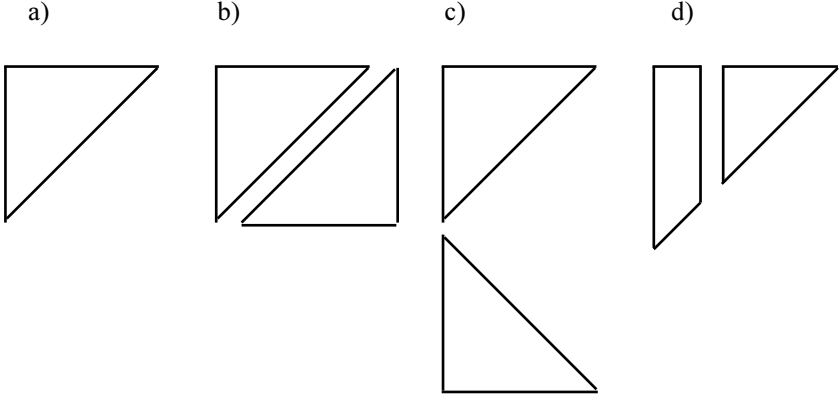
Abr

Ab

A

Neid sõnu peab ühte sinitse ehk roosi karva postpaberi pääle kirjutama ning sisse andma, ent ilma selle teedmata, kellele sisse andas. (E 49728 (32) < Võnnu khk., Kurista – K. Loskit (1915)).

Abrakadabra põhilised kujud:

Kaart 4. *Abrakadabra* levik.

Keskajast on Euroopa kultuuriruumis loitsudena tarvitatud evangeeliumide ümberkirjutusi, palvetekstide osi, mida siinjuures lähemalt ei käsitleta, ning **kanoonilisi piibliväljendeid võõras keeles**, enamasti olid need ladina-, kreeka- või heebreakeelsed. Täismõduliste ümberkirjutuste kõrval levisid **tähtlühendid palveist**, eeskätt sõnade esimestest tähtedest moodustatud tähtvormelid, mida kanti endaga amuletina kaasas, täiendati vahel maagiliste märkidega, eraldades sel viisil tähti üksteisest risti, pööratud risti või muude tähistega.

Terviklike palvetekstide, hiljem ka taevakirjade ravi- ja kaitsemaagiline kasutamine on Euroopas üldine ja eakas tava, misjuures palvetekste ning evangeeliumi(de) ümberkirjutusi kanti endaga kaasas hilisantiigist alates. Taevakirjade käsitsikirjutatud koopiald on olnud Esimese maailmasõja päevil sõdalastel üpris sagedasti sõjaväljal kaasas (Hndb IV 21jj., VII 1385). Eesti taevakirjadega seotud uskumusteadete ja -juttude kontiinum sisaldab kõiki levinud motiive: veel 20. sajandi algusest pärineb ridamisi uskumusteid nende edukast kasutamisest ning lugusid, mille järgi on kirjutise püssikuule tõrjuvaid omadusi katseliselt järele proovitud seda ajateenija rinnale asetades või kassile sappa sidudes ning neid tulistades. Imekombel pole kuul tabanud. Viimased teated sünnituse kergendamiseks kaasavõetud taevakirjast pärinevad 1986. aastast, mis ei tähenda traditsiooni, tollal kindlasti marginaalseks hääbunu, peatumist ja kadumist, vaid pigem arhiivi sattunud teadete seis. Meenutusi sellest, kuidas kaitsekiri on säästnud Teise maailmasõja päevil kuulide ja surma eest, on asunduse-eestlastelt üles kirjutatud üheksakümnendatel aastatel, samuti on neid käest kätte liikunud vabakirikute liikmete hulgas viimasel kümnendil.

Ka Johannese evangeeliumi, üht sagedamini kaitsevahendina tarvitatud pühakirja osa, on eestlased ümberkirjutatuna või pisitrükisena asumisel ning sõjaväljal ühes kandnud. Selle evangeeliumi kaitsevormelina kasutamine on teadaolevalt sajanditepikkune tava. Arhiivitekstide põhjal pole tihti võimalik määrata, millist piibli- või lauluraamatuteksti arstimisel kasutati, sest väljendatu võib olla küllaltki ebamäärane, jättes kõik peale allika üldnimetuse umbmääraseks: /---/ *Ta võttis lauluraamatu, valis ühe salmi välja ja vajutas kolm korda pääle, võttis valu kohe ära.* (KKI 9, 115 (7) < Viljandi khk. – Udo Mägi < Kadri Puskar (1948)).

Suurem enamus palvetekste ning tähtvormeleid levis käsitsi kirjutatuina käest kätte, kirjapanduina kasutati neid ka arstimisel, sest vaid üksikteatel püüti sääraseid loitse haigele kohale lugeda. Seda mõistagi juhul, kui tähed andsid midagi loetavat kokku, kui kirjapandu paindus väljaütlemiseks.

Nagu viidatud, polnud tähtvormelite hulka kuuluvate **võõrkeelsete tervikütluste, väljendite ja palvelühendite** kasutamine nõidussõnadena Eestis kuigi sage, pigem oli see üldist loitsude kasutusviisi ilmestav erand. Nii tarvitati “Mene, mene, tekelit” (Taanieli 5, 26–28) iseseisva loitsuna roosi vastu, kuid vormel

kontamineerus muude nõidusõnadega (nt. *sator*). Agatha palve lühend MSSHDEPL ehk *Mens Sanctra Spontaneus Honor Dei Et Patriae Liberatio*, mis levis Euroopas 15. sajandil tulekahju jm. tõrjumiseks (Hndb I, 211) oli samas funktsioonis tuntud Eestiski.

Loitsuna kasutatud palvelühendite ja kanooniliste võõrkeelsete väljenditegi eripäraks on polüfunktsionaalsus ja asjaolu, et neid tarvitati mitme haiguse vastu. Eestis olid sellistest loitsudest levinumad veel *Bin Kristus*, *Aurora musa*, *Sieht stiets*, *Idese bis tridese*. Nende loitsude üksikud teisendid muutuvad ja varieeruvad: osa muutusi, vigu ja ebatäpsusi tekkis ümberkirjutamisel mõistetamatu keele või ka vanapärase ja keerukate tähtede ning märkide tõttu, taas mugandati sõnu emakeelepärasemaks. Esitagem paar *Bin Kristuse* esinemiskuju: *Bin x Kristus x Pehrtuls x Nomen x Sebusa x Novent x Souus x Maria x Joosepa x* (ERA II 70, 121 < Kullamaa khk., Kolovere-Kalju v. < Saarde khk., Laiksaare v. – A. Samet < J. Nurme ümberkirjutus Jüri Tammannilt (1933) või *Rein, Kristus, Rohituli, Noomen, Neebuskat, Navent, Jeesus, Maarja* (E 34310 < Helme khk., Kärstna v. – J. Puusepp (1897) või

Beia Kristus Behetul

Nommen Sebuskat

Vahnet Jeesus Maria

Joosept See Jumala, isa

See Jumala poja, see jumala

See Püha Vaimu nimel. (ERA II 23, 147/9 (6) < Elva < Tarvastu – J. Eisenschmidt < Anna Vutt, s. 1846 (1926)).

Viimasel juhul on loitsu püütud kirjutada kvadraadina. Moonutustele vaatamata on ütlus äratuntavalt ladinapärase. Loitsu *Bin Kristus* tarvitati roosihaiguse, verejooksu, haavade ja lähemalt määratlemata haiguste vastu ning ta kontamineerus nõidussõnaga *BxDxJ* (viimane esineb sagedasti taevakirjades); ühele teisendile oli lisatud kinnitusvormel. Tähtvormelite hulka kuuluv loits liitub peale eespool nimetatute veel muudegi vormelitega, järgnevas näites on ta kinnitusvormeli funktsioonis:

Jeesusel on tervisesõnad,

Maarjal on Maarja sõnad.

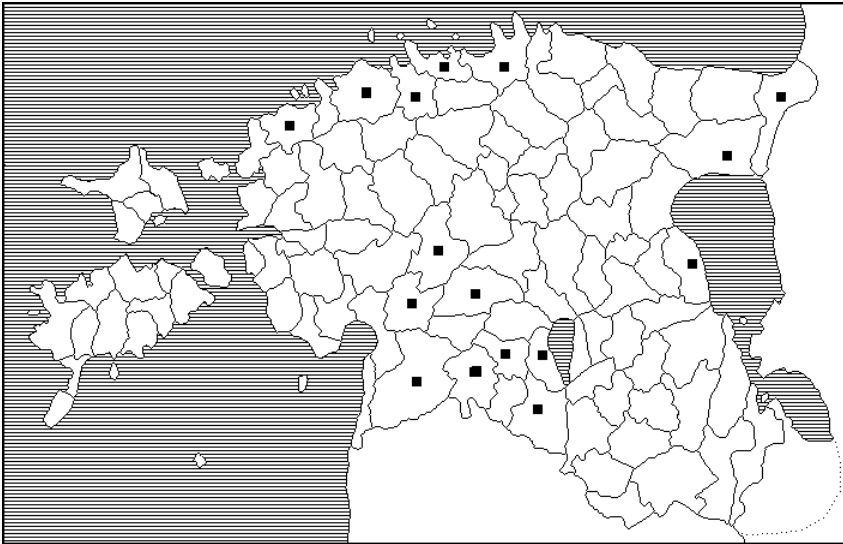
Veresooned kinni ja muud sooned lahti!

Sinu raud, sinu maja, sinu rooste,

sinu valu minu taskude.

Poeg Kristus Rohi tuli Amen. Jebuska naven, Jeesus nagelt. Amen. (RKM II 322, 29 (7) < Paistu khk. – Ilse Elias < Olga Sihvi märkmikust (1976)).

Üleskirjutused pärinevad peamiselt Pärnu- ja Harjumaalt ning Peipsiga piirnevaist kihelkondadest.

Kaart 5. Vormeli *Bin Kristus* levik.

Idese bis tridese tarvitati eesti traditsioonis ussihammustuse ja pisti vastu. Sõnadel on pärnu- ja saaremaine levila, üks teisend pärineb Harjumaaalt. Loits oli tuntud ka lätlastel (Straubergs 1939, 272).

Cyrie eleison liitub üksikute loitsutekstide lõppu, ent ei esine 19. ja 20. sajandi traditsioonis iseseisvalt, millele viidatakse nõiaprotsessi protokollides. Praegusel kujul on *Cyrie eleison* otsekui jäänuk kunagisest katoliikluse mõjust.

HEREH

SELES

TENET

SELAS

KÜRJE

ELEISON. (RKM II 135, 208 < Hargla khk., Mõniste – Minna Kokk (1962))

Iseseisvate loitsudena kasutati nn. spetsiaalseid tähenduseta **nõidussõnu**, mis on loodud loitsude jaoks ja mida kasutati vaid loitsudes. Põhisõnast moodustati vokaalimuutuse, esitähe vahetamise või tähtede lisamisega variante; selliste sõnade kogumeist loodi omakorda loitse või lisati neid tavalistele vormelitele. Üks sellistest, Eestis tuntuim, on *maks* ja selle muutumisel rajanev loitsutüüp *maks, paks*, mida kasutati roosi ja marutõve vastu. Lätis esines see *mast, past* või *maks, paks* kujul (Straubergs 1939, 275). *Maks, paks* esineb iseseisvalt, liitub aga vahel näiteks *satorile*. Muutused teiseis ulatuvad vähemaist sellisteni

nagu *Paes maes, mi paes* (HI 7, 382 (7) < Viljandi – A. Suurkask (1895); vrdl. Handb III 1586) või siis on tundmatut sõna püütud asetada semantilisel mõistetavasse ümbrusse, nagu Pärnu-Jaagupist ning Häädemeestelt kirjutatud tekstides:

Veri seisab kui üks maks (3 korda)

Oh jumal tee teda kõvaks (3 korda)

Oh jumal kinnita teda. (3 korda).

Vere kinni panemise sõnad. Lugeda üheksa korda, kolm korda ühe hingega. Aitab haava peale. Ehk kui loom punases, loetakse viina peale ja antakse sisse. Inimesele ei või lugeda, võib olla jääbki kinni. (E, Stk 14, 144 (2) < Vändra khk. – L. Pärt < Anna Jaakson, 63 a. (1922)).

Verd kinni panna.

Sinu veri mingi kops kõvaks,

maks paksuks nii kui Jeesuse maks.

Amen, amen, amen. (RKM II 166, 189 (32) < Häädemeeste khk., Viira k. – Marta Mäesalu < Anna Kuusik, s. 1879 (1963)).

Spetsiaalsete tähenduseta nõidussõnade kõrval on igivana tava võõrkeelsete, oma keeles mõistetamatute sõnade kasutamine loitsudes, mis põhineb osalt vanadest loitsukäsikirjadest levima hakanud tekstidel, osalt vanal veendumusel, et teatavais kultuurides on limiteeritud, kuid väekat tarkust, mõjusamat kui omakultuuris, osalt uskumusel nõidussõnade põlvnemisest otse kõrgematelt vägedelt, kelle keel pole tavalisele surelikule mõistetav. Saksa kultuuriruumi loitsudes kasutati nn. spetsiaalsete nõidussõnade kõrval ladina-, kreeka- ja heebreakeelseid sõnu ja väljendeid. Eestis on kasutatud lisaks veel saksakeelseid, Kirde- ja Kagu-Eestis ning Saaremaal venekeelseid, Harju- ja Virumaal soomekeelseid sõnu, mis mõjuvad müstilisel ja arusaamatult. Üks selliseid on näiteks verejooksu peatamise loitsus *Türna kask* esinevad väljendid:

Tüü, tüü, türna kaska,

sinista sirisemasta,

punasta purisemasta!

Türna jookseb haavikusse

[---] (E 57976/7 (4) < Kuusalu khk., Kõnnu v. – H. Sandbank (1926))

Türna tähendab karjala murdes verejooksu, sõnad *kask* ja *kosk* vahelduvad tekstides ja võiksid siis olla seletatavad kui *verekosk*.

Mõistetamatute sõnade hulk loitsudes kasvab ümberkirjutamisel moondunud võõrapäraste sõnade arvel, nagu see toimus vormeli *rosa pilla* puhul, ja vanapärase murdekeele arvel, nagu *türna kase* puhul.

Eestis on loitse ja arusaamatuid loitsusõnu ise teadlikult loodud. Selliseid on näiteks Fr. R. Kreutzwaldi loodud nõiasõnade hulgas: *tollaholla, pilla villa* (saksa keelde see on tõlgitud kui *Tollaholla, steure Wolle!*) või *Orra-porra, põrgo händ*

(tõlkes *Orraporra, Höllenscheif*), millel puuduvad vasted rahvaehtsas pärimuses. Autor on neile kommentaariks ütelnud, et *Tollaholla wahrscheinlich Name eines dem Zauberer dienstbaren Geistes, Orraporra der Name eines Drachen ist* (Kreutzwald & Neus 1854, 77). Kreutzwaldi nõidussõnades on ulatuslikke improvisatsioonilisi osi, mitmed loitsud on tervikuna omaloomingulised. Tähelepanuväärsel kombel on paari neist loitsudest trükitud hilisemates rahvaluuleväljaannetes ning nad on siirdunud sealt rahvasuhtu, eriti üks ussisõnadest.

Nõidussõna funktsioonis võidi kasutada **sakraalseid nimesid**. Tähtvormelid kuuluvad algselt kokku sakraalsete, müütiliste ning pühakirjanimedega. Nii kasutati Eestis *Elochimi* krampide, *Adonaid* langetõve arstimiseks, mõlemad on jumala nimed. *Israel*, *Iisak* aitas marutaudi vastu.

Nimede kasutamine loitsudes on omaette tähelepanu vääriv teema. Tervise loitsimisel võidi loitsu teksti põimida asjaosalise, selle subjekti eesnimi, kellele loits oli suunatud. See tava püsis millegipärast kauem nähtavalt laenulistes sõnades ning lugemistes, mis olid suunatud lastele. Mitmetes sõnades loetletakse kolm, seitse või üheksa isiku nime, kes võinuks kurja põhjustada, nii on see kahetuse tõrjesõnades, luksumise katkestamise jm. arstimissõnades. Kui valikusse sattus õige nimi, siis haigus taandus. Kaude võib kõiki vormeleid, kus loetletakse erinevaid stiihiaid, tuule liike, erikarvalisi usse, erinevat värvi silmade ning juustega neide ja noormehi samasse liigitada, ehkki pärisnime asemel tõrjutakse üld- või peitenimega.

Tere, tere, maavihake,

tere, mullavihake,

tere, tulevihake,

tere, tukivihake,

tere, vinguvihake,

tere, auruvihake,

tere, koldevihake!

Tere, maa-alused isandad,

tere, maa-alused emandad,

tere, maa-alused noored neitsikesed,

tere, maa-aluste kuningas!

Kust olete tulnud,

kas maast või mullast, kas kullast või hõbedast,

kas rauast või vasest, kas tinast või terasest,

kas rukkist või odrast, kas nisust või kaerast

sinna te üheksamal viisil tagasi minge!

Saa terveks, saa terveks kui (N), kui (N)! (ERA II 40, 246 < Kolga-Jaani khk., Rõika – J. Soll (1924/5)).

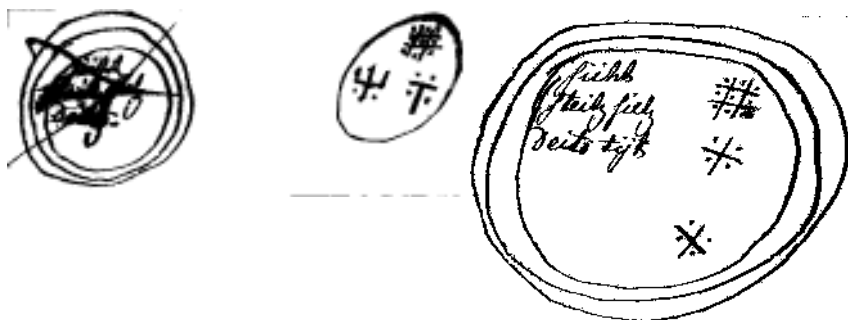
Slaavi loitsudes kuulub loitsija või siis subjekti nimi kanoonilistesse pöördumisvärssidesse. Nime äraarvamisel ja nimetamisel põhineb mitmeid mütoloogiliste olendite, -haiguste, aga ka loomade tõrjesõnu. Nime nimetamine toimis ka kahjustamisloitsuna.

Tähtvormelitele lähedasi nähtusi eesti usundis

Peale tähemüstika on tähtvormelid geneetiliselt seotud mitme vanema usundi- ja maagiavormiga. Tähemüstika levis erinevates kultuuri- ja keelepiirkondades, seondudes mitme usundivaldkonnaga. Eestisse vahendus ta arvatavasti peamiselt germaanlastelt, kuigi märgisümboolikat tunti varasemastki. Meie pärimuses on selle loitsuliigiga lähemalt seotud ruunide, peremärkide ja nn. nõiamärkide kasutamine, aga ka pildimaagia.

Ruunidega kirjutati algselt loitse (Vries 1956, 307). Vanim teadaolev karjala-keelne tohtkiri on pikseloits. Vanagermaani ruunikirjast kõnelev pärimus osutab väljakujunenud ning arvumaagiaga põimunud tähemüstikale. Sealses kultuuri-ruumis tunti vokaal- ja konsonantmüstikat ning muid tähemüstika liike. Hilistra-ditsioonis kandus osa ruunidega seotud uskumusi üle nõidumisest kõnelevasse pärimusse. Nii näiteks on lugu oskamatust meistrist, kes valesid ruune puusse lõigates haiguse vallandas (Vries 1956, 309) võrreldav rahvusvaheliselt tuntud muistendimotiiviga nõiaraamatu oskamatust käsitsejast, õpilasest, teenijast või muidu profaanist, kes omaniku äraolekul loeb sealt välja vaimolendid, haiguse või häirib eksikombel surnuid ja kutsub nad kohale (sarnaseid eesti motiive leidub Eisen 1896). Milleks kõigeks ruune kasutati Eestil alal pole üheselt selge. Arvestades erinevatel aegadel toimunud kultuurikontakte ja keelelaene (Ränk 1949, 17 jj.), on tõenäoline ruunide kasutamine maagias. Rannikualal levinud ruunikalendreid täideti nn. skandinaavia ehk rootsi ruunidega ning osa tähtpäevade juures leidub huvitavaid lisamärke. Teade vanimast trükitud ruunikalendrist pärineb 17. sajandist ning on rannarootsi mõjuline (Ränk 1949, 180). 13. sajandist on Eestis järjepidev rannarootsi asustus, kusjuures skandinaavia mõjutused esemelisele kultuurile ja usundile on täheldatavad pronksiajast peale (EE 1982, 161 jj.).

Peremärkidel, mis mõnikord langesid kokku üldiste nõiamärkidega, oli esemete ja valduste kuuluvuse ja eristamise kõrval algselt kaitsemärgi tähendus, peremärke, nagu ükskuid ruunimärke on lisatud kirjalikele nõidussõnadele. Rohust ja okstest painutatud märke asetati metsas, põllul, mere ääres oma esemetele või ka mereleitududele, mis kuulutati sellega enda omaks. Märke kraabiti või joonistati oma pere esemetele, eeskätt piirikividele. Olin 1970. aastatel üpris üllatunud, nähes, kuidas vanemad peremehed Kahtla külas Saaremaal tegid pere-

Joonis 6 (vasakul). E 49724/5 (23) < Võnnu khk., Kurista v. – K. Loskit (1915).

märke igasugustele mere äärest leitud esemetele, samuti metsa või põllule jäetud esemetele, mida oli tülikas kaasa võtta ja mida taheti kaitsta äraviimise eest.

Maagilised märgid ehk nõiamärgid kuulusid möödunud sajandil lahutamatu igapäevakombestiku juurde. Tava teha jahule, leivale, põhilistele toiduainetele, heinale, pooleli jäänud tööle, kodust lahkudes ukسلävele jm. ristimärk on paiguti nüüdki elav. Seda järgitakse mitte niipalju sügavama uskumise tõttu, kui vajadusest järgida vana kommet, jätkata midagi, mis on oma peres paljude aastate jooksul harjumuspäraseks muutunud. Maagiliste märkide joonistamine enne loitsimist, loitsimise ajal või pärast selle lugemist, et lõpetada ja kinnitada õeldut, sulgeda haiguse edenemine, lõpetada rituaal, oli liigiomane ja tavaline veel 20. sajandil. Maagilisi märke tehti rituaali jooksul, loitse lugedes, kuid enam ja mitmesemisemaid märke joonistati kirjalike nõidussõnade, eeskätt tähevormelite, legendiliste loitsude ning arvumaagial põhinevate sõnade puhul, aga sellest veidi lähemalt esitamistavade juures.

Loitsud olid seotud ka nn. pildimaagiaga, eeskätt tarvitati seda armu- ja jahimaagias, vähem kahjustamismaagias (Eisen 1926, 310; Hämäläinen 1944, 50), kus kriipseldati puule või tohule kellegi kuju. Nimetatud menetlusega liitusid enam lühivormelid.

Tähtvormelite levimisviisist

Läänemeresoome regioonis on tähtvormelid eespool loetletud nähtustest uuem, säilinud kujul suhteliselt hiline ning laenuiline nõidussõnade kihistus, mille levitajaiks olid enamasti (saksakeelsed) maagiaraamatud ja käsikirjad, taevakirjad ning nõidussõnade käsikirjad.

Suuline pärimus seostab loitsude ja imeretseptidega kuuendat ja seitsmendat Moosese raamatut. Selle kohaselt kuulunud piiblisse algselt seitse raamatut, millest kaks viimast sisaldanud maagiliste imeretseptide kõrval väekaid sõnu. Uskumusmotiiv Moosese *pro* juudi, egiptuse jm. nõiatarkust sisaldavast käsikirjast oli laialt levinud (Anderson 1929, 203) ning tuntud meie ajaarvamise esimestest sajanditest alates. Tõepoolest liikus käsikirju, hiljem trükiseid, mis väidetavalt sisaldasid iidseid juudi, egiptuse, kreeka jt. rahvaste esoteerilisi tarkusi, mh. uskumuse järgi neid, mida Mooses kasutanud oma rahva Egiptuse vangipõlvest päästmiseks. Keskaegsel Saksamaal ringelnud rahvaväljaannetest sattus osa saksa kolonistide vahendusel Baltikumi.

Muistendite ja uskumusteadete kaudu populaarset ning peljatud kuuendat ja seitsmendat Moosese raamatut kasutasid rahvaarstid enda ja oma loitsude autoriteedi toetajana, väites, et nad kasutavad nimelt seda haruldast käsikirja, leiavad arstimiseks vajalikud sõnad ja ravimismeetodi Moosese raamatust. Mida tegelikult kasutati, on raske üheselt ütelda, igatahes on arstimisriituses kasutatud Moosese raamatu rahvaväljaannet, igasuguseid kopsakamaid trükiseid, muuhulgas võõrkeelseid piibli väljaandeid ning esimest eestikeelset piiblit. Viimast on uskumusteadet hinnanud eriti väekaks, viie asemel seitset raamatut sisaldavaks, mis korjatud eestlaste käest ära mõisnike või vaimulike käsul ning nõidumise kartuses ja hävitatud seejärel. Vaid üksikud ärapeidetud salatarkusi sisaldavad piiblid jäänud rahva hulka. Uskumus võimsast nõiaraamatust on paiguti tänini elav.

Maagiaraamatute levikut on jälgitud Saksa, kuid mitte Eesti alal, mistõttu üldistusi saab teha eeskätt rahvaarstidelt, mediaatoritelt kirjapandud teadete järgi, nagu ka väheste arhiivi sattunud ning välitööde ajal kodudes nähtud eksemplaride põhjal. Maagiliste raamatute rahvaväljaannetest olid meil levinud “Sechstes und siebentes Buch der Mosis”, “Das wahrhaftige feuerige Drache”, “Romanus-Büchlein”, “Geheime Kunst-Schule magischer Wunder-Kräfte” jm., millest mitmetes on olnud ägeda kasutamise märke ehk allajoonimisi, hüüumärke jms. Nime-tatuist esimesed on olnud kabalistlike tarkuste vahendajaks. Maagiaraamatud sisaldasid tavaliselt peale uskumuste ja maagiaõpetuste nõidussõnu üldiselt ja tähtvormeleid eriti. Selliste trükiste kaudu on ainest vahendunud mitmel eri ajal. Näiteks *sator*-vormel trükiti O. W. Masingu poolt Eestis esmakordselt 19. sajandi algul (Põldmäe 1938, 114) eesmärgiks selle kombe halvustamine. Hiljem on loitsu avaldatud “Seitsmendas Moosese raamatus”, mida on Eestis trükitud kolmel korral (1872, 1912, 1997), ning sealtkaudu on see ka pärimusse liikunud. (Kuuendat ja seitsmendat Moosese raamatut puudutavast pärimusest annab ülevaate M. J. Eiseni koostatud tekstivalimik (Eisen 1896)). Et sellistest trükistest uskumusi ja maagilisi tavasid leiti ning rakendati, olen osutanud Saaremaa imearsti Tiitsu Seiu puhul, kes proovis innukalt mitmeid rahvaväljaandest leitud retsepte ning leidis sealt oma arstimisriituse olulisema osa – *sator*-sõnad (Kõiva 1989, 94).

Tähtvormelite teiseks levitajaks olid taevakirjad. Nendele kristlikele pseudo-graafiatele, millega algselt propageeriti laupäeva pühitsemist, liitus hiljem neitsi Maarja unenägu, õnnetute päevade loend ning kaistesõnad tulekahju ja verejooksu peatamiseks, äikese, mõõgahaava ja püssikuuli vältimiseks. Taevakirju soovitati kanda endaga sünnituse juures. Käsikirja levikut soodustas nõue seda ümberkirjutatult edasi anda. Läti- ja eestikeelsed taevakirjad levisid Rudolf Põldmäe arvates baltisakslaste vahendusel Baltimaades 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi alguses. 1822–1825. aastail võitlesid ajakirjandus ja vaimulikud taevakirjade vastu, O. W. Masingu avaldatud terviklik taevakiri innustas nende levikut talurahva hulgas (Põldmäe 1938, 104). 20. sajandil levisid taevakirjad juba trükituina. Kui esialgu kirjutati neisse omalt poolt vaimulikke laule ja juhuslikke märkmeid, siis hiljem on vihikut täiendatud ka nõidussõnadega (RKM AK 163 < Ridala (1976)).

(Kaitsekirjadele tüüpilist leidub ka osas kettkirjades, eriti vaimuliku sisuga ahelkirjades, millest tuli kaitse saavutamiseks saata tuttavatele edasi teatud arv koopiaid. Ka tavalised kettkirjad sisaldavad lubadusi levitamise korral tagada edu, raha või õnne, ahela katkestamise korral aga haigust või õnnetusi (Anderson 1937, 5; Kõiva 1994, 13 jj.)).

Tähelepanekuid tähtvormelite esitustavadest

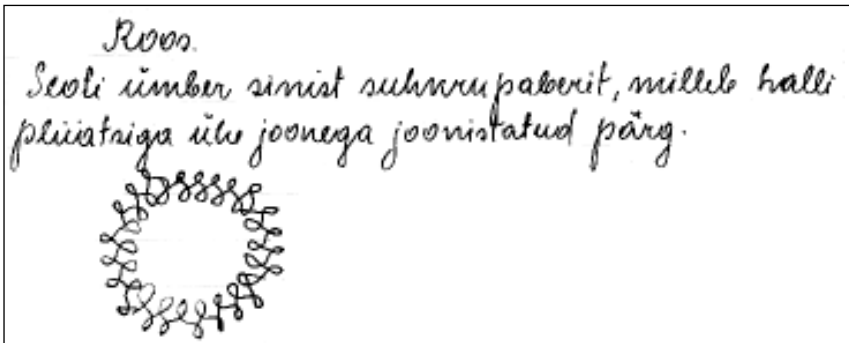
Tähtvormelite kasutusala ja -viis oli teatud määrani piiratud. Neid kasutati eeskätt arstimissõnadena ja – kuna neid loitse teadsid vaid eriliste oskustega mediaatorid – sedagi haiguste puhul, millega oli võimalik oodata arsti juurde jõudmiseni, mille arstimine toimus vahetult haige koha mõjutamisega või millest polnud lootust oma jõududega jagu saada. Tähtvormeleid kasutati roosi, hall- ja marutõve, pisti, ehmatuse, krampide ja langetõve, hambavalu, palaviku, sünnituse, verejooksu, haavade, paisete, umbes sõrme, nikastuse, luuvalu, ussihammustuse, rabanduse, lehmade punasekusumise korral. Muudel puhkudel on neid kasutatud tulekahju vastu, rikutud piima parandamiseks, saksa viha vastu, jahi- ja armumaagias, kaitseks igasuguste õnnetuste vastu, aga selliseid teateid pole palju.

Tähtvormelid ei erine muudest loitsudest ainult usundilise tausta ja päritolu poolest, vaid ka põikuva kasutusviisi tõttu. Esmalt on kirjalikud loitsud enam kui muud sõnad seotud maagiliste märkidega. Õigupoolest on märkide joonistamine, nende olulisus rituaali ühe keskse tugipunktina tähtvormelite puhul selgem kui muude loitsuliikide juures. Maagilised märgid on arstimis- ja tõrjeriitustes loitse lausa asendanud, kuivõrd nõiamärki ning tähevormelit võib mõneti samastada ja kohati on nad oma funktsioonilt võrreldavad näiteks mandalaga.

Sinise paberi peale tuleb seitse kolmnurka joonistada, umbes nii. Siis tuleb issameiet lugedes need kolmnurgad pliiatsiga kõik mustaks teha ja siis kohe roosi peale panna. Seejuures tuleb aga tagurpidi lugeda kolm korda Meie isa palvet. (E 82488 (1) < Vändra khk., Vana-Vändra v. – S. Eier < J. Erm, 75 a. (1933)).

Seitse maagilist märki prevaleerib eesti usundilises ja etnograafilises aineses ning uskumusteadetes (Kurfeldt-Hanko 1938, 366 jj.). Neist ristimärki on kasutatud kõigis olukordades, peaaegu kõige poolt ja vastu: ravimiseks, kaitseks, edendamiseks, kahjustava maagia juures. Ristimärki, viisnurka, silmusnelinurka (või mõnd muud silmushulknurka), harvem kaheksa- või kuusnurka kasutati haiguse tõrjumiseks ka üksinda, ilma sõnadeta. Arstimisriituse juures võidi loitsida või sellest loobuda, see olenes arstija oskustest, arstimise situatsioonist ning arstimisriituse tarvis valitud võtetest. Nii risti, viisnurka, kolmnurka kui mõnda silmustest kasutati sagedamini nahahaiguste (roosi, kärnade, soolatüüka, ohatise, koeranaela, sammaspole, nahakoi, sööthiire, maaliste jm.), aga ka nikastuse, ussihammustuse jt. traumade arstimisel ja – nagu viidatud – võidi sõnu üldse mitte kasutada, sest märk mõjus iseenese jõul. Olgu siinkohal esitatud vaid üks näide: *Kui tahetakse, et kütt märgist mööda peab laskma, siis tehakse, ilma, et kütt näeb, märgi peale kõrvavaiguga viienurgeline rist. (H III 18, 373 (7) < Vigala khk. – M. Aitsam (1894)).*

Maagilisi märke tarvitati, jällegi koos mõne nõidusvormeliga või ilma selleta ka ülemineku- ja kriisiriituste puhul, kuid ka igapäevakombestik: neid joonistati kriitilistel aegadel, eriti tööde algus- ja -lõpuperioodidel maja-, lauda-, aidaustele, toidunõudele (Eisen 1931, 35 jj.), nii rituaalse kui igapäevase toidu kaitsmiseks, erilistele tallele pandavatele viljavihkudele jm. Märkidega kaeti rituaalne leib – jõuluorikas (Eisen 1931, 36). Maagilised märgid kuulusid näiteks karjatamisperioodi alustamise ja lõpetamise, viljalõikuse alustuse ja lõpetuse jm. tavandi

Joonis 7. ALS 3, 52 < Simuna khk., Salla v. – A. Paabo (?).

juurde. Ristimärk (või viiskand) kuulus seal kombestikuga kokku ning loitsu juurde. Haakristi kasutati 20. sajandi alguses koos kahjustamissõnadega (Kurfeldt-Hanko 1938, 377).

Sõnamise juures, arstimisriituse ajal, tööde puhul joonistati ringe, riste, viiskandu, silmuseid ja muid maagilisi märke sõnade lugemise ajal, kuid erinevate riituse osade juures: kas enne loitsimist, teatava vormeliosa järel ja loitsu lõpus või teatavate loitsuosade lugemise järel ja loitsu lõppedes või ainult lõppedes. Märke ja piiramist võidi sooritada kindel arv kordi – täpselt nii mitu korda kui mitu korda loitsu korrati – seega alati enne teksti kordamist. Juhul kui teksti ei muudetud, vaid vahetus saatetegevus, siis enne uue tegevuse sooritamist.

Tähtvormelite puhul korratakse märke samuti kas enne riituse algust, selle käigus uue saatetegevuse või tekstiosa puhul ja riituse lõpus. Neid võidi joonistada kindlate tekstiüksuste järele eraldamaks üks teisest tähti, sõnu, värsse, lauseid või erinevaid loitse. Alles märkidega koos moodustus mõjus loits.

B x D x I x W x K x J x B x D x O o x K x (ERA II 70, 105 << Kullamaa khk., Kolovere-Kalju v. < Saarde khk., Laiksaare v. – A. Samet < J. Nurme ümberkirjutus Jüri Tammannilt (1933)).

Magama panemise sõnad.

Uni sind toitku +

Uni sind täitku +,

Uni sind kaitsku kurja eest +

maga nii kaua kui +

Siin nimetab nõiduja selle tõutuse, kuidas ta jälle unest üles saab äratud. /---/ (EKS 405, 33 (49) < Karja khk. – V. Mägi (1888)).

Eriti sageli kasutati märke – eeskätt ristimärki – kinnitusvormeli eraldamiseks muust tekstist.

Esa, poja ja Püha vaimu nimel, Iisraeli Jehova sulane on kuldkroon kuninga mees. Kuu on kukrun (ao täht) vaim. Aamen +++ Kuu kustuta, päev peesita, agu haruta. Iisraeli jumal, saada abi +. (H III 11/2 (7) < Karula khk. (1895)).

Märkide joonistamisel, sõnade lugemisel, saatva kombestiku puhul järgiti sooritamise arvu: nii nagu teksti (selle osi) loeti kindel arv kordi (kolm, seitse, üheksa korda), niisamuti oli oluline teha õige arv maagilisi märke, paigutada need sobivasse kombestikuossa. Prevaleerib kolm, kuid märki võidi joonistada ka seitse või üheksa korda. Märke tehti grafiidi, söe, pliitsi, värviga, sagedasti joonistati märk sõrme või terava raudesemega. Mõned näited sellisest toimimisest:

Arstimisriistadeks olid tavaline (mitte keemiline) pliitsi ja tingimata sinine, tavalise koolivihiku kaan. Sellele paberile kirjutas keelejuht neli-viis rida ja tõmbas need siis maha nii põhjalikult, et sealt polnud võimalik lugeda ainustki sõna. See paber pandi haige koha peale, kirjapoolega allapoole ja seoti harilikult

salli või mõne paksema riidega kinni. /---/ Kaugemalt tulnutele anti selle (korduv roos) kartusel nimetatud paber kaasa ja kästi hiljem ära põletada. Mõnikord ei kasutanud ravija üldse paberit, vaid pani suu roosile päris lähedale ja suu liikumisest võis järeldada, et ta luges midagi – nii tasa, et isegi haige seda ei kuulnud. /---/ (RKM II 106, 132/4 (11) < Kohtla-Järve khk., Kohtla k. – Endel Mets < Salme Mets, s. 1894 (1960)).

/---/roosi peale pandi veel villadele sinine paber, kriitseldati sellele viiskant ja loeti sõnu ja siis mässiti ümber veel üheksat värvi siidi. (RKM I 18, 106 (VI) < Iisaku khk., Remniku k. – A. Vetekaja-Lilhein (1984)).

Tehti igasuguseid imelikke spiraale ja riste peale. (RKM II 351, 437 < Jüri khk., Ardu Nõmmküla – J. ja L. Lepik (1981)).

Imettegev koht oli ka ringiga piiratud ja sõnade ning sümbolitega täis kriitseldatud. (RKM II 354, 414 (6) < Tarvastu khk. – H. Haamer < Mari Tamm (1958/9)).

Tema tõi valge paberi ja musta pliiatsiga tegi viisnurgad peale, ühtepuhku sirgeldas, et paber oli viisnurka täis, nii et üleni selle pliiatsiga. (RKM II 359, 27 (24) < Põltsamaa khk., Mällikvere k. – M. Hiimäe < Hilda Sammel, 79 a. (1981)).

Sinisele paberile tehakse pliiatsiga üheksa ringi peale. Ringide peale tehakse pliiatsiga kolm risti. (RKM II 279, 451/2 (267b) < Tartu < Krasnojarski krai – P. Voolaine < Maria Seerman, s. 1902 (1969)).

Nagu eespoolsest ülevaatest nähtus, oli peale maagiliste märkide tähtvormelitel, harvem muudel loitsudel, kindel graafiline kujundus. Sõnu kirjutati kvadraadina, kolmnurgana, spiraalina, labürindina, silmushulknurgana, rõngana ja muul moel.

Tähtvormeleid kontamineeriti väga erineva ülesehituse ja päritoluga loitsudega, ka loetavate loitsudega. Niisiis võidi arstimisrituaalis läbisegi kasutada kirjalikke ehk pealepandavaid loitse ja selliseid, mida sõnati. Kontamineeriti kaks kuni viis eraldiseisvat loitsu. Enamasti kirjutati tähtvormel vaid üks kord, kuna muid loitse võidi lugeda kolm ja enam korda vastavalt arstimisriituse nõuetele. Tähtvormeleid võidi kanda endaga kaasas riiete all, kinnitada eluhoonetele, puudele või kirjutada lauale, taldrikuile ja mujale, nagu osutasin *satori* ja palvelühendite puhul.

Sõnu kirjutati varem eeskätt paksule sinisele nn. suhkrupeapaberile ja asetati õhukindlalt haiguskoldele. Vormeliga paber võidi aga ka ära põletada ja tuhk haigele sisse sööta. Kui tähtvormel kirjutati (või)leivale või nn. magnetiseeritud veele (viinale), siis joodeti see haigele sisse, harvem määrati haiguskollet.

Kokkuvõtvat

Tähtvormelid baseeruvad vanadel usundikujutelmadel ja on neist osaga nüüdisajani seotud (kaitse- ja nõiamärgid, piltmaagia). Nende teke on seotud tähtede kui imepärase ja müstilise fenomeni tajumisega, mida toetas müstikute õpetus. Tähtvormelid on lähemalt seotud gnostitsismi ja kabalistikaga. Euroopa kultuuriruumis levis tähtvormeleid vanadest aegadest, kuid nagu muudki loitsud levisid nad arvukamalt keskajal, enamasti 14.–15. sajandil, mil esoteerilised teadmised hakkasid üha enam lahjenema ning lihtsustatud kujul levima. Arvatavalt võttis Euroopas tuntud loitsude Eestisse jõudmine ja kinnistumine siinses traditsioonis üpris kaua aega, sest esimesi viiteid neile leiame 18. sajandist. Nende levikut soodustasid trükised ja usuliikumine, eeskätt vagaliikumised. Märkatavalt on võõrkeelseid, sh. ladina-, kreeka- ja heebreapäraseid tekste ning loitse, mille sisuni enamik esitajaid ja pärimuse edasikandjaid ei küündinud. Neid esitati pigem nagu iidvanu pühi vormeleid, mantraid.

Tähtvormelite näol oli tegemist esoteerilise grupi valduses oleva traditsiooniga, rahvapärimusega, mis ei kuulunud igapäevasesse ja igatühele kättesaadavasse repertuaari. Tähtvormeleid kasutati raskemate haiguste (marutaud, krambid, langetõbi, roos, verejooks ja haavad) arstimiseks. Need vormelid ei kuulunud iga rahvaarsti tarkvara hulka ning osa neist liikus hoopis vagadusliikumisest haaratud isikute poolt ümberkirjutatuna käest kätte. Siinkohal puutuvad kokku arstimissõnad loitsu ja arstimissõnad palve, kristlikku algupära püha teksti mõttes.

Kirjalikule levimisviisile liitub loitsude kasutamine kirjapanduna. Tähtvormelid pole pikad ega keerukad, kuid nende võõrapärusus tingib keskmisest suurema tekstide variaabluse. Variaablust ja moonutusi suurendab püüe võõrkeelsele või vanapärase keelega loitsule emakeelele lähedasemat tähendust leida. Vanemad ja kodunenumad loitsutüübid kontamineeruvad omavahel või siis erinevat algupära nõidussõnatüüpidega, moodustades kireva vormi ja sisuga tervikloitse. Üksikud loitsutüübid on erineva ja individuaalse levikuga, kontsentreerudes enam laiemas mõttes Lõuna-Eesti ja Saaremaa aladele.

Kirjandus

- Anderson, W. 1929. Das sechste und siebente Buch Mosis in Norwegen. *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1928*. Tartu, lk. 203–204.
- Anderson, W. 1937. *Kettenbriefe in Ehstland*. Tartu.
- Astahhova, A. 1928. *Zagovornoje iskusstvo na reke Pinege. Krestjanskoje iskusstvo SSSR. Iskusstvo Severa*. Võp. 2. Leningrad, lk. 50–60.

- Dornseiff, F. 1985. *Das Alphabet in Mystik und Magie*. Zweite Auflage. Leipzig-Berlin.
- EE 1982 = Jaanits, L. et al. 1982. *Eesti esiajalugu*. Tallinn.
- Eisen 1896. *Seitse Moosese raamatut. Katse kuuenda ja seitsmenda Moosese raamatu seletuseks*. Tallinn.
- Eisen, M. J. 1926. Vahakujud ja pildid. *Eesti kirjandus*, nr 6, lk. 307–317.
- Eisen, M. J. 1931. *Meie jõulud*. Tartu.
- Eisen, M. J. 1934. Sator-nõiasõnad. *Eesti rahva Muuseumi Aastaraamat IX–X*. Tartu, lk. 81–96.
- Gagulašvili, I. 1983. *Gruzinskaja magitšeskaja poezija*. Tbilisi.
- Hndwb = Hoffmann-Krayer, E. & Bächtold-Stäubli, H. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. I–IX. Berlin-Leipzig 1927–1938.
- Hämäläinen, A. 1944. Menschen- und Tierförmige Abbilder in Magie und Kult der finnisch-ugrischen Völker. *Mitteilungen des Vereins für finnische Volkskunde*. Helsinki, nr. 3–4, lk. 33–52.
- Kreutzwald, Fr. R. & Neus, H. 1854. *Mythische und magische Lieder der Ehsten*. St. Petersburg.
- Kurfeldt-Hanko, J. 1938. Nõiamärkidest. *Eesti Kirjandus*, nr. 8, lk. 365–377; nr. 9, lk. 403–415.
- Kõiva, M. 1989. Aleksei Lesest ehk Tiitsu Seiust. *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed*. XII. Jakob Hurda 150. sünniaastapäevaks. Tallinn, lk. 80–100.
- Kõiva, M. 1994. Önnel pole hinda. *Koolipärimus*. Pro folkloristica I. Tartu, lk. 12–15.
- Peskov, A. 1977. Ob ustoitšivõhh poetitšeskikh elementahh russkogo zagovora. *Filologia, võp.* 5. Moskva, lk. 26–38.
- Peskov, A. 1980. Zagovorõ. *Obrjadovaja poezija Pinežja. Materialõ folklorõnhh ekspeditsii MGU v Pinežkii raion Arhangel'skoi oblasti. (1970–1972 gg.)* Moskva, lk. 161–175.
- Poznanski, N. 1917. *Zagovorõ. Opõt issledovanija proishoždenija i razvitija zagovornõhh folklorõnhh formul*. Peterburg.
- Pöldmäe, R. 1938. Die früheste Verbreitung der Himmelsbriefe in Estland. *Acta Ethnologica*. København, lk. 100–115.
- Ränk, G. 1949. *Vana eesti rahvas ja kultuur*. Stockholm.
- Seligmann, S. 1910. *Der böse Blick und Verwandtes. Ein Beitrag zur Geschichte des Aberglaubens aller Zeiten und Völker*. Berlin.
- Straubergs, K. 1939, 1941. *Latviešu buramie vardi*. I, II. Rīga.
- Vries, Jan de 1956, 1957. *Altgermanische Religionsgeschichte*. I, II. Zweite Auflag. Berlin.
- Wuttke, A. 1925. *Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart*. Leipzig.